

WIESŁAW WRÓBEL

Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia

Zespół modernistycznych willi przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a – niedoceniony fragment dzielnicy reprezentacyjnej międzywojennego Białegostoku

Słowa kluczowe: Białystok 1919–1939, planowanie przestrzenne, dzielnica reprezentacyjna, Seweryn Nowakowski, Władysław Otto, Józef Lewitt

Key words: Białystok 1919–1939, urban planning, representative district, Seweryn Nowakowski, Władysław Otto, Józef Lewitt

WSTĘP

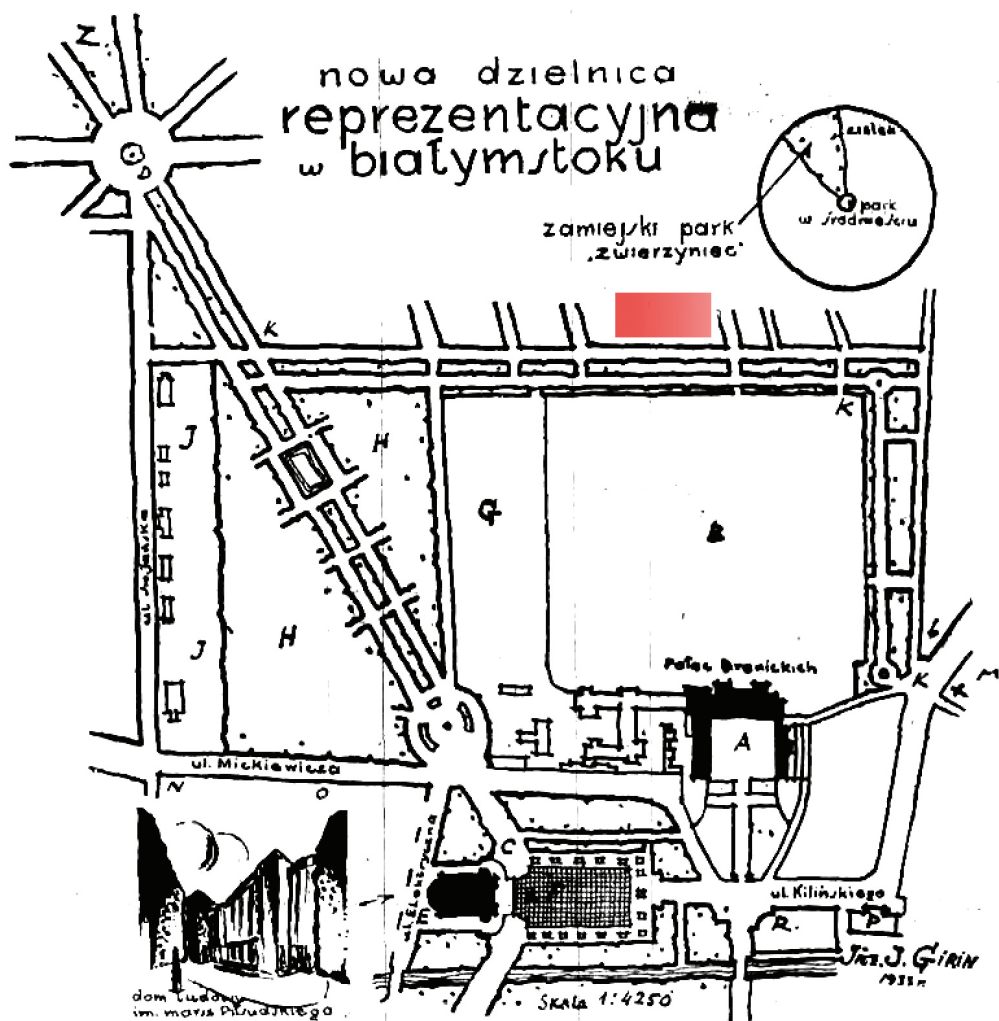
Wśród białostockich zabytków i reliktyw architektoniczno-urbanistycznych szczególne miejsce zajmuje zespół obiektów określany wspólnym mianem dzielnicy reprezentacyjnej, która – jak słusznie nazwała ją Małgorzata Dolistowska – stanowiła „przestrzeń odrodzonego miasta”¹. Tworzą go gmachy Izby Skarbowej (1928–1930) oraz Sądu Okręgowego i Sądu Grodzkiego (1929–1931) przy ul. Mickiewicza², domy kolonii urzędniczej przy ul. Świętojańskiej (z lat 1921–1926)³, Dom Ludowy im. Marszałka Józefa Piłsudskiego (finalnie Teatr Miejski) i zmodernizowana przestrzeń Parku im. Józefa Poniatowskiego (1933–1938)⁴, a także miejskie planty i bulwary wykonane w latach 1933–1934 na obszarach należących do Skarbu Państwa wokół Urzędu Wojewódzkiego (pałac Branickich) oraz Seminarium Nauczycielskiego (budynek Instytutu Imperatora Mikołaja I z końca XIX w.)⁵. Badaczka podsumowała, że:

dzielnica reprezentacyjna przywoływała barokową tradycję czasów Branickich, łącząc ją z monumentalną nowoczesnością nowo budowanych gmachów publicznych, zawierała wątki patriotyczne (cmentarz wojskowy, pomniki w Parku 3 Maja), wpisany był w nią również program społecznej

aktywizacji przez sport i rekreację (stadion miejski) oraz kulturę (Teatr Miejski w Parku im. ks. Józefa Poniatowskiego). Był to obszar wyraziście identyfikowalny, o bogatej ofercie funkcjonalnej i ideowej. Dzielnica wyznaczała nową strefę w przestrzeni miasta, wolną od śladów carskiej przeszłości, stanowiąc tym samym załączek odrodzonego po latach niewoli Białegostoku⁶.

Trzeba jednak zauważyć, że idea istnienia w śródmieściu dzielnicy reprezentacyjnej nie została sformułowana w ramach jednej akcji inwestycyjnej, ale kształtowała się stopniowo, wraz z kolejnymi inicjatywami budowlano-urbanistycznymi realizowanymi zarówno przez administrację rządową, jak i władze miasta Białegostoku, ale także – w pewnym stopniu – przez osoby prywatne⁷. Istotne znaczenie dla ukształtowania się planu dzielnicy reprezentacyjnej miała dopiero budowa miejskich plant, którymi „otulono” zespół pałacowo-ogrodowy i parkowy wokół dawnej rezydencji Branickich, połączono Park im. Józefa Poniatowskiego ze zmodernizowanym w 1926 r. Parkiem 3 Maja oraz kilkoma innymi obszarami śródmieścia, tym samym scalając pod względem funkcjonalnym i estetycznym elementy rozrzucone w różnych częściach miasta. Projekt tego przedsięwzięcia powstał na początku 1933 r. w ramach pracy Wydziału Technicznego magistratu⁸, aczkolwiek jakiś czas później uzupełniano, że jego autorem był architekt Jarosław Girin, pracujący „pod osobistym kierownictwem p. wojewody Zyndram-Kościałkowskiego i przy czynnym współudziale p. inż. [Józefa] Sere-dyńskiego”. Pomysł formował się więc najpewniej równoległe do przygotowywanego przez Girina projektu Domu Ludowego, którego budowę zaplanowano na terenie Parku im. Józefa Poniatowskiego. W prasie pisano wówczas, że dzielnica ma „w przyszłości stać się chlubą Białegostoku⁹ oraz że będzie prawdziwą ozdobą miasta i nada mu charakter zachodnioeuropejski”¹⁰. Chociaż nie zachowała się oryginalna dokumentacja, jej szkicowa forma została opublikowana na łamach „Dziennika Białostockiego” w październiku 1933 r. pod nazwą *Nowa dzielnica reprezentacyjna w Białymstoku* jako dodatek do artykułu chwaleącego działalność komisarza rządowego Seweryna Nowakowskiego oraz wojewody białostockiego Mariana Zyndrama-Kościałkowskiego¹¹ (il. 1). Patronowali oni całemu przedsięwzięciu jako przedstawiciele dwóch różnych ośrodków władzy, ale tożsamy pod względem politycznym oraz blisko współpracujących na rzecz poprawy stanu Białegostoku¹².

Realizacja koncepcji Girina trwała konsekwentnie do końca okresu międzywojennego i niewątpliwie była stopniowo rozwijana poprzez włączanie do niej kolejnych elementów składowych (np. ogródek jordanowski¹³), chociaż nie wszyskie zdołano wykonać przed wybuchem wojny. Dzielnica reprezentacyjna stanowiła także milowy krok w stronę porządkowania urbanistycznego i architektonicznego miasta, które długo borykało się z kłopotliwym dziedzictwem dynamicznego rozwoju z czasów zaboru rosyjskiego. Zewnętrznym wyrazem nowego ładu miejskiego były m.in. budowa hali targowej na Rynku Rybnym wraz z modernizacją jej otoczenia (i planem budowy miejskiej lodowni), uporządkowanie drobnego handlu na rynkach¹⁴, budowa kanalizacji¹⁵, regulacja rzeki Białej¹⁶, utworzenie kąpieliska w Dojlidach, poprawa nawierzchni chodników i ulic, nasadzenia drzew

A — urząd wojewódzki,	G — tereny seminarjum,	M — kościół Farny,
B — park wojewódzki,	H — nowy park, nad którego urzą-	N i O — wspinalne gmachy: Sąd
C-D — nowa aleja, będąca w bu-	dzeniem prowadzone są już od	Okrebowego i Izby Skarbowej,
dowie,	kilku tygodni roboty,	P — zabytkowy dom Ceidera,
E — Dom Ludowy im. Marszałka	I — efektowna kolonia urzędnicza,	R — gmach hotelu „Ritz”,
Piłsudskiego w budowie,	K-K-K — oddana niedawno do u-	Z — zwierzyńiec, obszerny park,
F — miejsce, gdzie stanie projekto-	żytku publicznego część bul-	który uzyskał połączenie pa-
wany pomnik Marszałka Pił-	warów,	sem zieleni ze śródmieściem.
sudskiego,	L — siedziba „Dziennika Białostoc-	

1. Szkicowy projekt dzielnicy reprezentacyjnej autorstwa inż. Jarosława Girina (1933 r.) w skali 1 : 4250 z oznaczeniem poszczególnych elementów kompozycji oraz jej bezpośredniego sąsiedztwa. Czerwonym kolorem zaznaczono lokalizację domów przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a. *Nowa era Białegostoku. Wspaniałe wyniki pracy nad europeizacją miasta*, „Dziennik Białostocki” 26.10.1933, nr 297, s. 3

Sketch design of the representative district by engineer Jarosław Girin (1933) on a scale of 1 : 4250, with individual elements of the composition and its close vicinity. The red rectangle marks the location of houses at Akademicka Street 24, 26, and 26a. *Nowa era Białegostoku. Wspaniałe wyniki pracy nad europeizacją miasta*, „Dziennik Białostocki” 26.10.1933, nr 297, s. 3

2. Zespół modernistycznych willi przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a, widok od strony plant w kierunku ul. Legionowej, stan obecny. Fot. W. Wróbel
A complex of modernist villas at 24, 26, and 26a Akademicka Street, view from Planty park towards Legionowa Street, current state. Photo by W. Wróbel

wzdłuż głównych arterii, miejscowe plany zagospodarowania¹⁷, utworzenie Biura Planowania Zabudowy i wiele innych działań. Równoległe do prac realizowanych przez władze miejskie widoczna była również inicjatywa rządowa, która zarówno sprzyjała działaniom samorządu, jak i kontynuowała rozbudowę dzielnicy reprezentacyjnej poprzez projekt budowy siedziby Lasów Państwowych, ulokowanej na prywatnej posesji w narożniku ulic Mickiewicza i Świętojańskiej¹⁸. Wszystkie prace i dalszy rozwój dzielnicy przekreślił wybuch drugiej wojny światowej. Szczęśliwie większość jej komponentów, w większym lub mniejszym stopniu w stanie oryginalnym, przetrwała do dziś.

W kontekście tak istotnej i przełomowej inwestycji w obrębie śródmieścia pojawia się pytanie, czy jej efekty oddziaływały tylko w sferze estetyczno-funkcjonalnej (poprawa wyglądu miasta, nowe tereny rekreacyjne, zmiana modeli spędzania czasu wolnego, poszerzenie oferty kulturalnej, wzmocnienie poczucia przywiązania do miejsca zamieszkania), czy też wpłynęły pozytywnie na zmiany urbanistyczno-architektoniczne i społeczne w bezpośrednim i bliższym sąsiedztwie dzielnicy reprezentacyjnej. Do tej pory w literaturze nie zwrócono uwagi na ten problem, a wiele faktów wskazuje, że oddanie do użytku dzielnicy wpłynęło stymulująco na rozwój jej najbliższego otoczenia. Zwiększyła się wartość

okolicznych nieruchomości, a co za tym idzie – grono ich nabywców i posiadaczy oraz lokatorów stało się bardziej elitarne. Znajdowało to także swoje odzwierciedlenie w zwiększonym obrocie nieruchomościami, dzieleniu majątków na mniejsze parcele oraz zagęszczaniu zabudowy prywatnej, projektowanej najczęściej według nowoczesnych, modernistycznych wzorców, zarówno pod względem architektonicznym, jak i funkcjonalno-przestrzennym, często zgodnym z koncepcją miasta-ogrodu Le Corbusiera. Warto poszukać odpowiedzi na pytanie, czy rzeczywiście tak się stało, wskazując jako przedmiot badań tytułowy zespół modernistycznych willi przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a wzniesionych w latach 1934–1938 (il. 2).

Wille te stanowią szczególnie cenny relikwitu międzywojennej architektury, będącej konsekwencją rozwoju miasta w latach trzydziestych XX w. oraz działalności ówczesnych władz miejskich z Sewerynem Nowakowskim na czele. Dotychczas tylko willa pod nr. 26a, wzniesiona jako dom służbowy prezydenta miasta, doczekała się zainteresowania ze strony historyków i była wskazywana jako element dzielnicy reprezentacyjnej¹⁹, natomiast przeszłość pozostałych budynków nie była przedmiotem badań²⁰. Warto uzupełnić tę lukę i dokonać rekonstrukcji przeszłości zabudowy domów, a jednocześnie poszerzyć ją o badania nad przeszłością terenu, na którym powstały. Należy też ustalić, na ile budowa tych domów przy ul. Akademickiej wpisywała się w proces kształtowania się dzielnicy reprezentacyjnej i na ile powstanie dzielnicy wpłynęło na fakt ich lokalizacji w tym, a nie innym miejscu.

HISTORIA POSESJI PRZED 1933 R.

Wille będące przedmiotem niniejszego artykułu zbudowano na posesjach wydzielonych w latach trzydziestych XX w. z większego majątku należącego do miasta Białystok. Ulokowano je w kwartale wyznaczonym obecnie ulicami Akademicką, Waszyngtona, Placem Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie oraz ulicą Skłodowskiej-Curie, który pokrywa się w dużej mierze z podziałami własnościowymi i przebiegiem ulic sprzed 1939 r.²¹ Posesje o nr. 24 i 26/1 są już widoczne na planie miasta z 1937 r., brakuje natomiast posesji pod nr. 26a, powstała więc po tej dacie, ale przed wybuchem drugiej wojny światowej (il. 3).

Przed 1939 r. kwartał położony między Placem Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie i ul. Waszyngtona miał od strony ul. Akademickiej (przed 1919 r. ul. Sadowa, po 1919 r. ul. Wersalska, od 1934 r. Aleja Zyndrama-Kościałkowskiego) wyraźnie odrębny charakter pod względem architektonicznym i urbanistycznym. Ulica Akademicka została wytyczona w pierwszej połowie XIX w. i do czasu powstania plant nie odbiegała swym charakterem od pozostałych miejskich arterii. Przy czym tylko jej zachodnia pierzeja stanowiła miejsce, na które stopniowo rozlewała się zabudowa tworząca tkankę urbanistyczną dzielnicy Piaski. Natomiast wschodnia pierzeja – do lat 1932–1933 i oddania do użytku plant – była granicą nieużytków otaczających dawny pałac Branickich, będący od 1841 r. siedzibą Instytutu Panien Szlacheckich, a od 1919 r. Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego. W rezultacie w pierzei zachodniej dominowała zróżnicowana zabudowa. Na północny zachód i południowy wschód od domów pod nr. 24, 26 i 26a zlokalizowane były

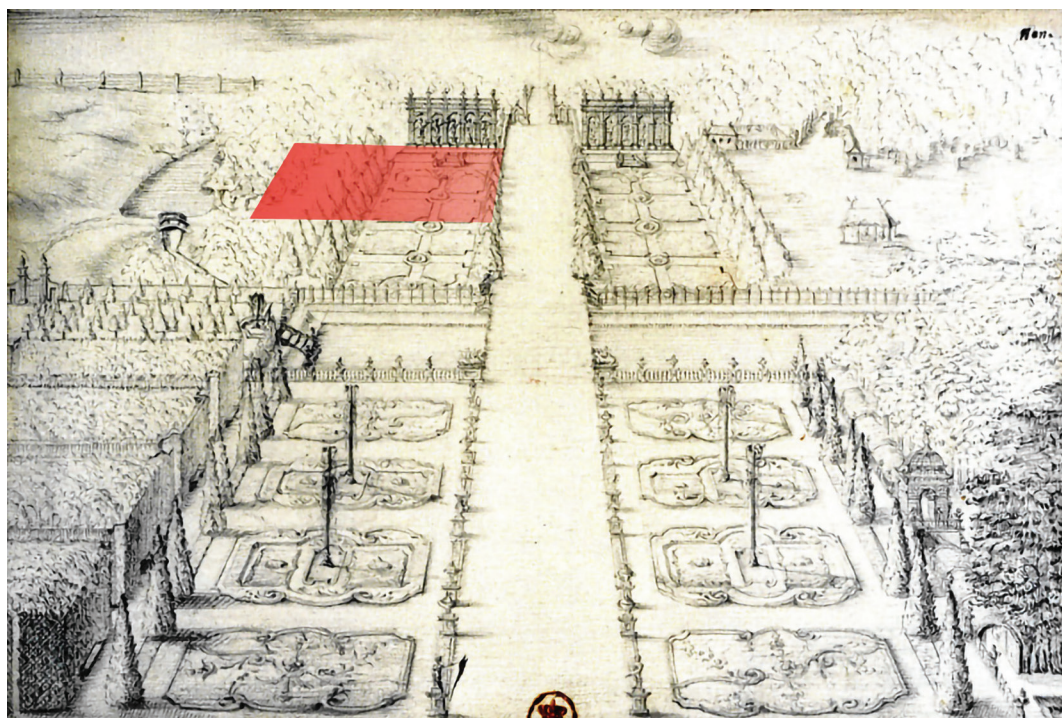

3. Plan Białegostoku z 1937 r. z zaznaczeniem usytuowania nieruchomości przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a. APB, Akta Miasta Białegostoku, sygn. 138

A plan of Białystok from 1937, showing the location of the estates at Akademicka Street 24, 26 and 26A. APB, Files of the City Białystok, sig. 138

parcele z prywatnymi, dość gęsto ulokowanymi domami z dodatkiem niewielkich obiektów gospodarczych, usługowych i rzemieślniczych, które kształtowały się od drugiej połowy XIX w. Natomiast odcinek omawianego kwartału od strony pałacu Branickich pozostawał długo niezagospodarowany, tworząc wyraźną lukę w pierzei ul. Akademickiej, co było konsekwencją stanu własnościowego gruntów, na których stały omawiane wille.

Aby lepiej zrozumieć kontekst wyboru lokalizacji, warto w pierwszej kolejności przyjrzeć się przeszłości kwartału, w obrębie którego zostały wydzielone omawiane nieruchomości. W drugiej połowie XVIII w. znajdowały się one na terenie małego Zwierzyńca Jeleni, założonego przez Jana Klemensa Branickiego jako część rozległego kompleksu ogrodowo-parkowego wokół jego rezydencji. Sporządzona między 1752 a 1754 r. rycina Pierre'a Ricauda de Tirregaille'a (il. 4) udowadnia, że przypałacowe ogrody wychodziły dalej poza kanał i otaczający je mur. Przy przedłużeniu osi głównej założenia (to późniejsza ul. Alejowa, obecnie Plac Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie) widoczne są kolejne partery ogrodowe i altany

4. Rycina Pierre'a Ricauda de Tirregaille'a z lat 1752–1754 ukazująca widok na Ogród Górny i przyległy do niego od zachodu teren Zwierzyńca Jeleni. Czerwonym kolorem zaznaczono przybliżoną lokalizację willi wzniesionych w latach 30. XX w. Bibliothèque Nationale de France w Paryżu, sygn. R 14553, Perspective du Jardin, veüe du Chateau
An engraving made between 1752–1754 by Pierre Ricaud de Tirregaille, showing a view of the upper garden and the adjacent deer preserve to the west. Red rectangle marks the approximate location of the villas built in the 1930s. Bibliothèque Nationale de France in Paris, sig. R 14553, Perspective du Jardin, veüe du Chateau

zamykające perspektywę widokową oraz brama prowadząca poza całe założenie. Wokół nich rozciągały się tereny zielone mające bardziej naturalną formę. Na prawo (północ) od środkowej osi stało kilka małych budynków, na lewo zaś znajdował się staw będący efektem spiętrzenia strumyka zasilającego pałacowe kanały. Cały ten obszar poza ogrodzeniem ogrodów Górnego i Dolnego był właśnie małym Zwierzyńcem Jeleni. Już na rycinie Tirregaille'a otaczał go drewniany parkan, ale z wcześniejszych przekazów wynika, że granicę zwierzyńca wyznaczał rów zwany „Aha!”²². Widoczne na rycinie zabudowania, według opisu zawartego w inwentarzu z 1771/1772 r., służyły utrzymaniu zwierzyńca: „dom zwierzego pierwszego do połowy pruskim murem, a w drugiej zaś drewniany” (zwierzynym był Aleksander Popławski) z lodownią, prochownią, szopą dla jeleni oraz nowa holendernia z oborą i psienką²³. Pod koniec lat sześćdziesiątych XVIII w. na północ od osi centralnej, przy parkanie ogrodowym, stanął okazały gmach operhausu oraz rekwizytornia w jego sąsiedztwie²⁴. Większość elementów tworzących tę kompozycję istniała jeszcze na początku XIX w. (il. 4), chociaż teren małego Zwierzyńca Jeleni

5. Plan Białegostoku z 1810 r. z naniesioną późniejszą lokalizacją domów przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a. RPAH w Petersburgu, f. 1293, op. 168, gubernia grodzieńska: d. 5
A plan of Białystok from 1810 with later locations of houses at Akademicka Street 24, 26, and 26a. RPAH in St. Petersburg, f. 1293, op. 168, Grodno Governorate: d. 5

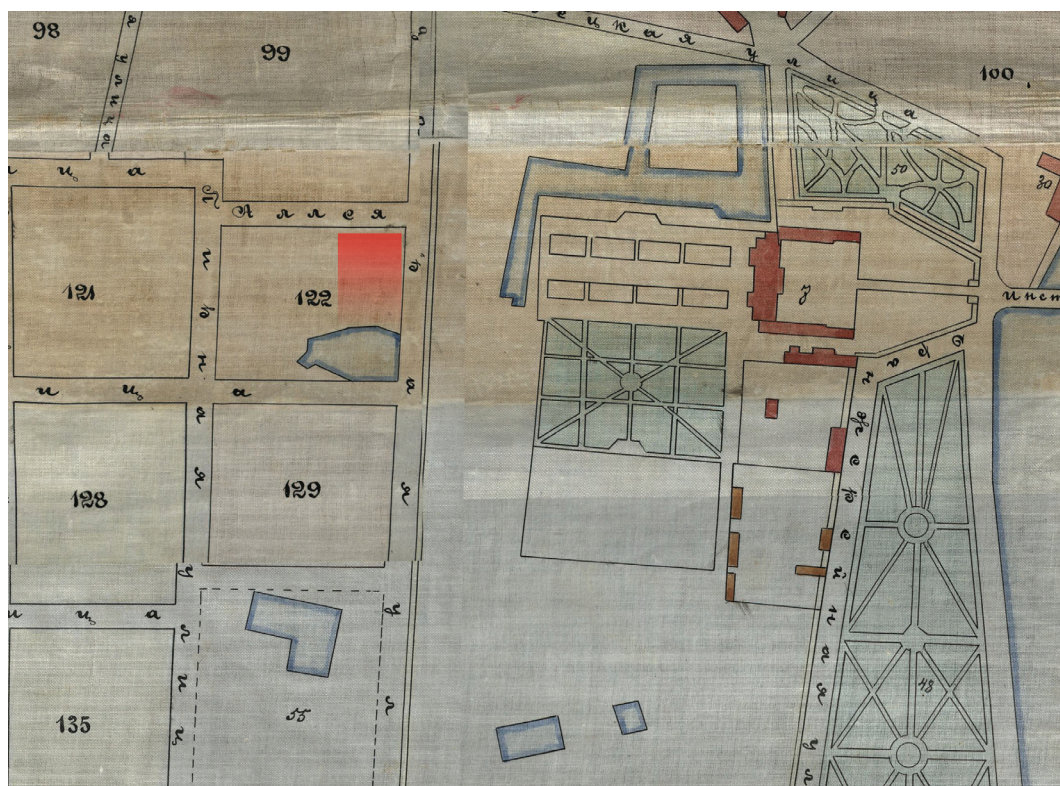
przestał pełnić swoją pierwotną funkcję. Traktując przebieg osi centralnej założenia pałacowo-parkowego jako element przestrzenny istniejący do dziś w postaci Placu Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, należy stwierdzić, że wszystko to, co na rycinie Tirregaille'a znajduje się na lewo od głównej alei, stanowi tereny, na których w latach trzydziestych XX w. wytyczono omawiane nieruchomości. Precyzyjniej rzecz ujmując – zlokalizowano je między aleją główną a stawem. Istniał on bowiem jeszcze na przełomie XIX i XX w. i wpływał *nomen omen* na procesy kształtowania przestrzeni w jego najbliższym sąsiedztwie.

Przez cztery pierwsze dekady XIX stulecia stan tego miejsca pozostawał w dużej mierze spetryfikowany (il. 5). Przełom nastąpił w 1839 r., gdy car Mikołaj I, w ramach organizowania Instytutu Panien Szlacheckich²⁵, przekazał miastu zbędne elementy założenia pałacowo-ogrodowego, w tym pałacowe stawy oraz teren małego Zwierzyńca Jeleni i Las Zwierzyniecki, przeznaczając omawiany obszar pod miejską zabudowę²⁶. Wówczas też wytyczono granicę między terenem należącym do nowej szkoły a gruntami oddanymi miastu. Jej odzwierciedleniem jest przebieg ul. Akademickiej, będący kolejnym elementem konstytuującym istniejący do dziś układ przestrzenny tej części miasta. Akt carskiej łaski pozwolił w kolejnych latach na stopniowe przekształcenie nieużytków w nową dzielnicę miasta,

6. Fragment planu gruntów miejskich na terenie dawnego małego Zwierzyńca Jeleni, sporządzony w 1883 r. Czerwonym kolorem zaznaczono lokalizację nieruchomości przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a. APB, Zbiór Kartograficzny, sygn. 2/1/2024

Fragment of a plan made in 1883 showing municipal grounds of the former small deer reserve, Red rectangle marks the location of the properties at Akademicka Street 24, 26 and 26a. APB, Cartographic Collection, sig. 2/1/2024

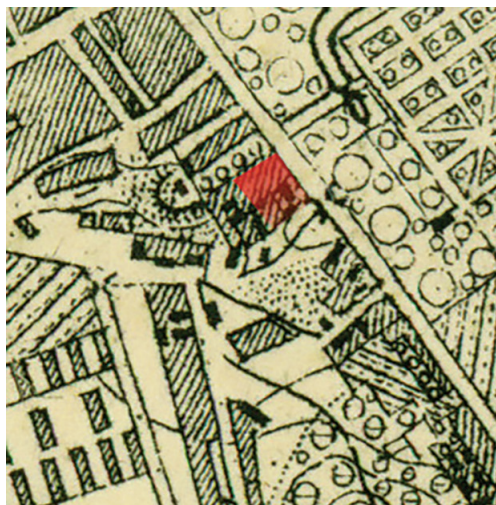

7. Obszar zajęty w latach 30. XX w. pod wille przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a (zaznaczone czerwonym kolorem) na planie perspektywnego rozwoju miasta sporządzonego w 1880 r. NHAB w Grodnie, f. 127, op. 1, d. 40, k. 1

The area occupied in the 1930s for villas at Akademicka Street 24, 26 and 26a (marked in red) on the plan of the prospective development of the city prepared in 1880. NHAB in Grodno, f. 127, op. 1, d. 40, k. 1

na którą wylewała się zabudowa z Chanajek, dotychczas zamkniętych w granicach ustalonych w początkach istnienia miasta (tj. poza linię dzisiejszej ul. Legionowej). Zagospodarowywanie miejskich gruntów nie odbywało się jednak poprzez sprzedaż praw własności, ale oddawanie posesji w dzierżawę. Taka forma spożytkowania obszaru dawnego małego Zwierzyńca Jeleni trwała do 1883 r. Wówczas Rada Miejska zdecydowała o wyprzedaży gruntów otrzymanych w 1839 r. drogą publicznych licytacji, ale z zachowaniem prawa pierwokupu przez dotychczasowych dzierżawców²⁷. Przy tej okazji sporządzono szczegółowy plan parceli podlegających sprzedaży. Dokument ten zachował się do dziś²⁸, dzięki czemu mamy możliwość przyjrzenia się ówczesnemu stanowi rozwoju urbanistycznego tej części Białegostoku oraz kwartałowi, na którym powstały omawiane domy (il. 6).

Analiza planu z 1883 r. pozwala na wniosek, że omawiane nieruchomości wytyczono w obrębie działki oznaczonej nr. 121. Jej północna granica pokrywała się z przebiegiem ul. Alejowej, natomiast południową wyznaczał istniejący

8. Obszar przyszłej dzielnicy reprezentacyjnej i lokalizacja zespołu willi przy ul. Akademickiej na mapie guberni grodzieńskiej z 1886 r. Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu, f. 349, op. 3, d. 4442a

The area of the future representative district and the location of the villa complex on Akademicka Street on the map of the Grodno Governorate printed in 1886. Russian State Historical Archive in St. Petersburg, f. 349, op. 3, d. 4442a

9. Fotografia lotnicza z 1915 r. z zaznaczeniem przebiegu ówczesnej ul. Sadowej i przyszłej lokalizacji willi przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a. Zbiory prywatne

Aerial photograph from 1915 showing the course of the Sadowa Street and the future location of the villas at Akademicka Street 24, 26, and 26a. Private collection

wówczas staw. Wyprzedaż działek zlokalizowanych na terenie dawnego małego Zwierzyńca Jeleni trwała jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XIX w., ponieważ nie wszystkie od razu znalazły swoich nabywców (niektóre wyprzedawano na podstawie jednostkowych decyzji Rady Miejskiej). Skoro jeszcze na początku lat trzydziestych XX w. działka nr 121 od strony ul. Akademickiej nadal stanowiła własność miasta, można wywnioskować, że nie udało się jej zbyć, ponieważ – najprawdopodobniej – nie wzbudziła zainteresowania potencjalnych nabywców, a wpływ na to mógł mieć podmokły charakter tego obszaru (odnotowywany jeszcze w latach trzydziestych XX w.).

Kształtowanie układu urbanistycznego okolicznych ulic nastąpiło na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. Już w 1877 r. (a na pewno od 1880 r.²⁹) na tym terenie zaplanowano szachownicowy układ nowych ulic, włączając do niego dawną ul. Alejową, będącą częścią XVIII-wiecznej osi kompozycyjnej

założenia pałacowo-ogrodowego Branickich. Wytyczono wówczas ul. Piwną (Skłodowskiej-Curie) oraz łączące ją z ul. Akademicką (wówczas Sadową) ulice Łozową (Waszyngtona), Zaulek Konny (Czackiego) i Małą (Kraśińskiego). Dopiero po wytyczeniu ul. Waszyngtona zaczęła się formować jej północna (parzysta) pierzeja, ograniczona jednak od wschodu stawem, a od północy przebiegiem strumyka, z czasem przekształconego w wewnętrzną drogę. Po przeciwnej stronie strumyka w latach dziewięćdziesiątych XIX w. powstała większa posesja z zabudowaniami rozlewni piwa (ul. Piwna 7)³⁰. Reszta obszaru między Placem Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, ul. Akademicką i Waszyngtona pozostawała niezagospodarowana. Stan ten potwierdza także zdjęcie lotnicze z 1915 r. (il. 7, 8 i 9).

SPÓŁDZIELNIA MIESZKANIOWA

„KOLONIA PRACOWNIKÓW MIEJSKICH M. BIAŁEGOSTOKU” SP. Z O.O.

Stan ten uległ zmianie dopiero w latach trzydziestych XX w., gdy wydzielono najpierw dwie nieruchomości pod nr. 24 i 26, a później – pod nr. 26a. Podkreślenia wymaga fakt, że nie był to efekt realizacji dzielnicy reprezentacyjnej, ale współpracy spółdzielni mieszkaniowej pn. „Kolonія pracowników miejskich m. Białegostoku” sp. z o.o. (zarejestrowanej w Sądzie Okręgowym w Białymstoku 26 stycznia 1932 r.³¹) i magistratu z prezydentem Wincentym Hermanowskim na czele. Celem spółdzielni było:

dostarczanie swym członkom tanich i zdrowotnie urządzonych mieszkań i domów na własność w domach przez Spółdzielnię wybudowanych. Dla osiągnięcia tego celu spółdzielnia: a) buduje domy mieszkalne, b) zakłada składnice materiałów budowlanych, urządza i prowadzi warsztaty i wytwórnice materiałów budowlanych.

Członkami spółdzielni mogli być pracownicy samorządu miasta Białegostoku, którzy opłacali wpisowe i następnie wnieśli przynajmniej jeden udział w wysokości 120 zł. Władzami spółdzielni był zarząd, rada nadzorcza oraz zgromadzenie walne. W gronie organizatorów znaleźli się: Ryszard Gołębiowski, Józef Zalewski, Wacław Zawadzki, Czesław Budryk, Franciszek Popielak, Sergiusz Kromin, Jan Jagintowicz, Władysław Zabłocki, Abram Kniaziew i Albert Neumann³².

Przez kolejny rok spółdzielnia zajmowała się zarówno dostosowywaniem statutu do zmieniającej się sytuacji, jak i pertraktacjami z władzami miasta w sprawie pozyskania gruntów potrzebnych do rozpoczęcia budowy domów. Dnia 30 lipca 1932 r. między magistratem reprezentowanym przez prezydenta Wincentego Hermanowskiego i ławnika Jana Tryburskiego (na podstawie uchwały Rady Miejskiej z 27 lipca 1932 r.) a władzami spółdzielni (Wacławem Zawadzkim, Albertem Neumannem i Franciszkiem Popielakiem) zawarto umowę na odstąpienie na rzecz spółdzielni placu przy ul. Podleśnej o powierzchni 17 490 m². Następnego dnia jednak rozwiązano magistrat i Radę Miejską³³, co doprowadziło do anulowania umowy.

Po ustanowieniu zarządcy komisarycznego w osobie Seweryna Nowakowskiego zarząd spółdzielni ponownie zainicjował pertraktacje o kilka miejskich placów: przy ul. Piwnej (ok. 10,5 tys. m²), Podleśnej (ok. 10,5 tys. m²) oraz przy ul. Wersalskiej, między ul. Alejową a Waszyngtona (ok. 3,7 tys. m²). Przychylny sprawie Nowakowski 10 maja 1933 r. podjął w zastępstwie Rady Miejskiej decyzję o odstąpieniu spółdzielni placów z prawem zabudowy. Seweryn Nowakowski wystarał się także osobiście u wojewody białostockiego Mariana Zyndrama-Kościółkowskiego o akceptację swej decyzji, co ten uczynił 31 sierpnia 1933 r., potwierdzając uchwałę Rady Miejskiej z lipca 1932 r. oraz decyzję komisarza z 10 maja 1933 r. W konsekwencji 25 września 1933 r. u rejenta Stanisława Jankowskiego³⁴ Seweryn Nowakowski, działając w imieniu miasta, ustąpił spółdzielni reprezentowanej przez Wacława Zawadzkiego, Alberta Neumanna i Franciszka Popielaka grunty gminne uregulowane w księgach hipotecznych:

1. nr 1509 – przy ul. Wersalskiej pod miejskim nr. 3260, policyjnym nr. 24, przestrzeni 56 arów 98,2 m^{2 35} (czyli część dawnej parceli miejskiej, oznaczonej w 1883 r. numerem 121 i położonej między ulicami Alejową, Wersalską i Waszyngtona, na której powstanie zespół willi omawianych w tym artykule),
2. nr 2064 – przy ul. Podleśnej pod miejskim nr. 5306, obejmującą przestrzeń 11 279 m^{2 36},
3. nr 2065 – przy ul. Piwnej pod miejskim nr. 5307, obejmującą przestrzeń 6395 m^{2 37}.

Członków spółdzielni było łącznie 15 i każdy otrzymał własną parcelę. Na podstawie analizy planu z 1937 r. można wskazać lokalizację wszystkich nieruchomości, wśród których były dwie z trzech omawianych posesji przy ul. Akademickiej. Oczywiście wszystkie nieruchomości musiały stanowić własność miasta, co determinowało ich lokalizację. Przy ul. Podleśnej wytyczono osiem parcel po stronie parzystej, a więc na terenie Lasu Zwierzynieckiego. Pięć parcel przy ul. Piwnej ulokowanych w kwartale między ulicami Świętojańską a Kasińskiego znajdowało się na terenach dawnego małego Zwierzyńca Jeleni, które po 1883 r. nie podlegały sprzedaży. Wreszcie dwie ostatnie posesje wytyczono w narożniku ówczesnych ulic Alejowej i Wersalskiej (il. 10).

Pozyskanie terenów pod zabudowę pozwoliło spółdzielni na podjęcie statutowej aktywności. W sprawozdaniu za okres od 15 stycznia 1932 r. do 31 marca 1935 r. pisano, że:

w celu załatwienia szeregu niezbędnych i skomplikowanych aktów rejentalnych i hipotecznych zarząd odbył szereg posiedzeń, na których omówiono szczegóły i ustalono warunki umów, również odbyły się kilkakrotnie zgromadzenia walne wszystkich członków spółdzielni, na których sprecyzowano warunki i sposób realnego planu budowy domów. Ogłoszono przetarg nieograniczony na budowę domów.

W przetargu wzięły udział białostockie i krajowe przedsiębiorstwa budowlane, ale zaproponowane kosztorysy i projekty były zbyt wygórowane wobec

10. Lokalizacja 15 parcel, przekazanych w 1933 r. przez Seweryna Nowakowskiego członkom Spółdzielni Mieszkaniowej „Kolonія pracowników miejskich m. Białegostoku” sp. z o.o., oznaczona na planie z 1937 r. APB, Akta Miasta Białegostoku, sygn. 138

Location of 15 building plots granted in 1933 by Seweryn Nowakowski to members of the Housing Cooperative “Colony of Municipal Employees of Białystok” LLC, marked on the 1937 plan. APB, Files of the City Białystok, sign. 138

możliwości finansowych członków spółdzielni. Ostatecznie pertraktacje z białostockimi firmami nie przyniosły rezultatów i zostały zerwane, na co nałożył się problematyczny warunek Banku Gospodarstwa Krajowego, który zażądał gwarancji władz miasta dla każdej pożyczki w wysokości 6 tys. zł wziętej na potrzeby budowy domu. Zwrócono się wówczas do prezydenta miasta o wyjednanie w Radzie Miejskiej uchwały o przyjęciu poręki wobec zaciąganych pożyczek. Sprawę tę procedowano przez kolejne miesiące 1935 r. W cytowanym sprawozdaniu zwrócono uwagę, że „rada nadzorcza nie ma nic do zakomunikowania, jak tylko to, że budowa domów posuwa się bardzo wolno, bowiem oprócz p. Otto Władysława i p. [Filipa] Echeńskiego nikt dotychczas budowy nie rozpoczął”.

Dnia 30 kwietnia 1935 r., w czasie walnego zgromadzenia zasugerowano, aby członkowie spółdzielni borykający się z problemami zrezygnowali ze swych udziałów na rzecz osób mających większe możliwości finansowe. Nie wiadomo jednak, czy dokonano takich zamian. W każdym razie wszystko to spowodowało, że zakres prac i dynamika działalności spółdzielni znacznie osłabły. Kolejne walne zebranie odbyło się dopiero 18 listopada 1937 r. Stwierdzono wówczas: „wobec tego, że Spółdzielnia zakończyła swe czynności związane z przydziałem działek członkom i dalszej działalności przejawiać nie może, postanowiono jednogłośnie zlikwidować Spółdzielnię”. W związku z tym, że zgodnie z umową z 1933 r. niezabudowane do 1938 r. działki miały wrócić do dyspozycji władz miasta, podjęto uchwałę o zwróceniu się do prezydenta z prośbą o prolongatę terminu zabudowy działek. Nie wiadomo, czy udało się osiągnąć stosowne porozumienie. Według planu z 1937 r. na parcelach przekazanych spółdzielni cztery lata wcześniej domy stały tylko przy ul. Wersalskiej (w tym tylko jeden zbudowany w ramach działalności spółdzielni) i trzy przy ul. Podleśnej (z których jeden na pewno wzniesiono w ramach działalności spółdzielni). Z kolei na zdjęciu lotniczym z 1944 r. przy ul. Podleśnej widoczne są fundamenty czterech domów³⁸. Były to najpewniej efekty inicjatyw indywidualnych inwestorów, wykraczające poza działalność spółdzielni oraz przedmiot niniejszego opracowania (aczkolwiek nie mniej interesujące z punktu widzenia rozwoju zabudowy przedwojennego miasta).

AKADEMICKA 24 – DOM WŁADYSŁAWA LESZKA OTTA

Spośród omawianych trzech adresów najwcześniejszym obiektem jest willa przy ul. Akademickiej 24. Na taką konstatację pozwala zacytowana wcześniej informacja z 1935 r., że tylko Filip Echeński (dyrektor Miejskiej Biblioteki Publicznej)³⁹ i adwokat Władysław Leszek Otto rozpoczęli budowę swoich domów. Na podstawie innych źródeł archiwalnych, poświadczających miejsce zamieszkania obu członków spółdzielni, można stwierdzić, że Echeński zainicjował swoją inwestycję przy ul. Podleśnej. Do Białegostoku przybył w 1922 r. i podjął pracę jako nauczyciel. Co najmniej od 1925 r. mieszkał przy ul. Monopolowej 22⁴⁰, natomiast w 1934 r. odnotowano jego nowy adres zamieszkania – Podleśna 10⁴¹. Skoro tak, to dom Władysława Leszka Otta musiał powstać na innej parceli przekazanej w 1933 r. Źródła historyczne potwierdzają, że miało to miejsce na posesji położonej w narożniku ówczesnych ulic Alejowej i Wersalskiej. Po 1934 r. Otto notowany jest bowiem jako mieszkaniec

domu przy Alei Mariana Żyndrama-Kościółkowskiego 24⁴². We wrześniu 1934 r., po wyborach samorządowych, w których dotychczasowy komisarz rządowy Seweryn Nowakowski został wybrany prezydentem Białegostoku, Zarząd Miejski podjął uchwałę o przemianowaniu ul. Wersalskiej oraz nowo otwartych bulwarów na aleję imienia wojewody⁴³. Otto sfinansował budowę zachowanego domu na podstawie pożyczki w Banku Gospodarstwa Krajowego – w kancelarii notariusza Walerego Szczepińskiego zeznał w księdze hipotecznej „Białystok nr 1509” (ul. Wersalska 24, własność miasta przekazana na rzecz spółdzielni) pożyczkę z Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie, Oddział w Białymstoku, którą zabezpieczył na działce nr 14, należącej do niego na prawie zabudowy. Dom powstał więc w latach 1934–1935. Odnotowano go na planie z 1937 r. Fakt zamieszkania i przeniesienia tu kancelarii adwokackiej w latach 1937–1939 potwierdzają księgi telefoniczne⁴⁴. Niestety, nie udało się ustalić, kto był autorem projektu architektonicznego domu Otta.

Postać Władysława Leszka Otta nie była dotychczas przedmiotem badań historycznych, chociaż należał bez wątpienia do grona wybitnych postaci międzywojennego Białegostoku. Urodził się w 1883 r. w Piotrkowie Trybunalskim, w rodzinie Władysława Wacława Otta i Heleny z Pasternaków⁴⁵. Jego ojciec był adwokatem w Sądzie Okręgowym w Piotrkowie, co niewątpliwie wyznaczyło ścieżkę kariery przyszłego właściciela domu przy ul. Akademickiej 24. W 1909 r. ukończył prestiżowy Wydział Prawa Akademii Paryskiej, po czym powrócił w rodzinne strony i w 1912 r. został zaliczony do grona pomocników adwokata przysięgłego w piotrkowskim Sądzie Okręgowym⁴⁶. Po 1920 r. zamieszkał w Białymstoku. W 1921 r. ożenił się z Marianną Rejniak, córką Michała i Marty z Ogurowskich⁴⁷. Początkowo mieszkał w lokalu służbowym Sądu Okręgowego przy ul. Warszawskiej 63, a rok po ślubie występował pod adresem ul. Warszawska 38⁴⁸, gdzie przez wiele lat prowadził cenioną w mieście kancelarię adwokacką. Obracał się w kręgach białostockich elit intelektualnych, np. z Antonim i Marią Lubkiewiczami, wydawcami „Dziennika Białostockiego”, oraz Ireną Polzeniuszową, żoną wicedyrektora Banku Polskiego, współtworzył w 1927 r. Stowarzyszenie Sportowe „Białostocki Klub Tenisowy”⁴⁹. Jego udział w spółdzielni było możliwy dzięki zatrudnieniu od około 1929 r. jako radca w Referacie Prawnym magistratu⁵⁰. Po drugiej wojnie światowej wyjechał z miasta i w latach sześćdziesiątych XX w. był adwokatem w Częstochowie.

W 1944 r. dom Władysława Otta był znacząco uszkodzony w wyniku działań wojennych – na fotografii lotniczej widoczne są tylko wypalone mury (il. 11). Odbudowa domu nastąpiła w latach 1948–1951. W 1952 r. jako właściciele nieruchomości wskazano Janinę i Mieczysława Danowskich⁵¹. Wówczas jeden z lokali przeznaczono na gabinet lekarski.

Mieczysław Danowski urodził się w Białymstoku w 1909 r. w rodzinie Stanisława i Stefanii z Horodeńskich. W 1928 r. ukończył Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta w Białymstoku (mieszkał wówczas przy ul. Warszawskiej 67), po czym rozpoczął studia medyczne na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, uwieńczone uzyskaniem dyplomu w 1936 r. Rok później wstąpił w związek małżeński z Janiną Żydkiewicz. Do 1939 r. pracował w wileńskiej Klinice Otolaryngologicznej. Brał udział w kampanii wrześniowej w ramach 19. Pułku Artylerii Lekkiej, z którym został ewakuowany do Rumunii. Powrócił jednak do Wilna w 1940 r.,

11. Zespół modernistycznych willi na zdjęciu lotniczym z września 1944 r. 1) dom Władysława Leszka Otto, 2) dom służbowy prezydenta miasta, 3) dom dr. Józefa Lewitta. Oryginał w zbiorach National Archives at College Park, Waszyngton; kopia w zbiorach autora

A complex of modernist villas in an aerial photo from September 1944. 1) the house of Władysław Leszek Otto, 2) the official house of the city president, 3) the house of Dr. Józef Lewitt. Original in the collection of the National Archives at College Park, Washington; copy in the author's collection

12. Willa przy ul. Akademickiej 24 – dom Władysława Leszka Otto, stan obecny. Fot. W. Wróbel
Villa at Akademicka Street 24 – the house of Władysław Leszek Otto, current state. Photo by W. Wróbel

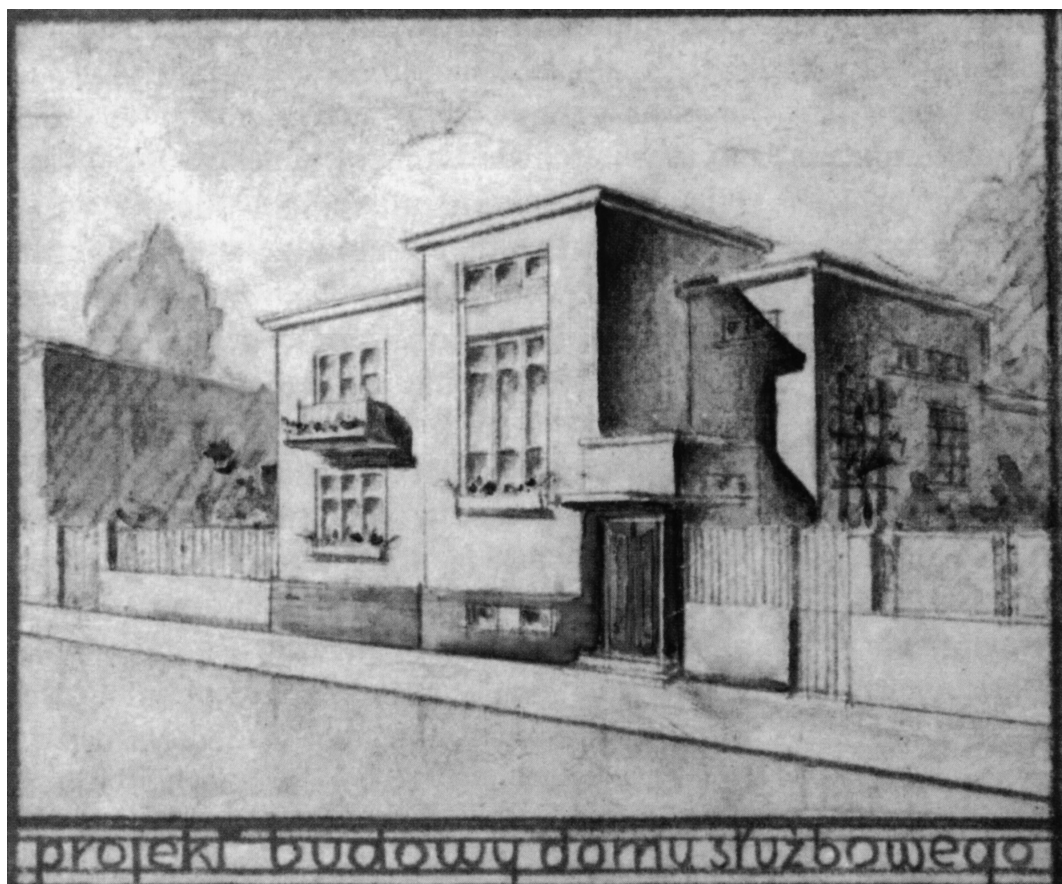
gdzie kontynuował praktykę lekarską. W 1943 r. zdecydował się na powrót do Białegostoku, będąc jedynym specjalistą laryngologiem w regionie. W latach 1944–1948 pracował w III Szpitalu Miejskim przy ul. Warszawskiej 29 (dawniej szpital PCK). W kolejnych latach był zatrudniony w miejskich przychodniach otolaryngologicznych i prowadził prywatny gabinet. Wykładał na Akademii Medycznej w Białymstoku. Zmarł w 1979 r. i został pochowany na Cmentarzu Farnym⁵².

Po 1952 r. dom przy ul. Akademickiej 24 został nadbudowany o dodatkową kondygnację. Pozostaje wciąż w rękach prywatnych i służy celom mieszkaniowym. Był remontowany w 2009 r. (il. 12).

DOM SŁUŻBOWY PREZYDENTA MIASTA – AKADEMICKA 26

Druga z omawianych posesji, obecnie przy ul. Akademickiej 26, także została wydzielona z nieruchomości miejskiej w 1933 r. w ramach działalności Spółdzielni Mieszkaniowej „Kolonія pracowników miejskich m. Białegostoku” sp. z o.o. Nie wiadomo, który z udziałowców spółdzielni otrzymał początkowo tę posesję, ale jak wynika z protokołów walnych zgromadzeń spółdzielni, do końca 1935 r. nie była ona zagospodarowana. Skoro generalną zasadą współpracy między Nowakowskim a spółdzielnią był zwrot nieruchomości w sytuacji zrzeczenia się lub niemożności wybudowania domu przez członka spółdzielni (przekazanie do użytkowania gruntu na prawach zabudowy), można przyjąć, że powróciła ona do dyspozycji gminy, co otworzyło drogę do wykorzystania jej na budowę domu służbowego prezydenta miasta. Pomysł ten poniekąd wpisywał się w pierwotną koncepcję funkcjonowania spółdzielni wyłącznie na rzecz pracowników magistratu. W założeniu budynek miał służyć jako mieszkanie o odpowiednim standardzie, przeznaczone dla kolejnych prezydentów, chociaż można przypuszczać, że rzeczywistym celem inwestycji była budowa domu na potrzeby Seweryna Nowakowskiego, co miało być wyrazem szczególnego uznania dla jego zasług i wytężonej pracy na rzecz Białegostoku. Lokalizacja nie była przypadkowa i nie wynikała tylko z możliwości dysponowania gruntem należącym do gminy, ponieważ dawała Nowakowskiemu sposobność cieszenia się bezpośrednim sąsiedztwem plant – dzieła, z którego był szczególnie dumny⁵³. Dotychczas mieszkał on w wynajmowanych kwaterach, m.in. w 1932 r. przy ul. Warszawskiej 57⁵⁴, w 1933 r. w domu przy ul. Ogrodowej 2, a później u Beldowskich przy ul. Mickiewicza 11⁵⁵. Stan ten wiązał się z dodatkowymi wydatkami miasta na czynsz wypłacany właścicielom nieruchomości.

Dnia 1 września 1936 r. „Dziennik Białostocki” donosił o burzliwym przebiegu posiedzenia Rady Miejskiej, które odbyło się dzień wcześniej. Przewodniczył wiceprezydent Kazimierz Piotrowski. Albert Neumann (znany już z udziału w spółdzielni mieszkaniowej), buchalter magistracki, zreferował temat budżetu nadzwyczajnego na rok 1936/1937, po czym rozpoczęła się dyskusja nad pozycją „budowa domu służbowego dla użytku prezydenta miasta”. Radni Wachs, Rutowicz, Lifszyc, Sadowski i wiceprezydent Piotrowski popierali pomysł, którego zasadność argumentowali oszczędnościami (komorne za mieszkanie prezydenta wynosiło 2 tys. zł rocznie). Przeciwnikami byli radni Serwatko i Biegański, którzy domagali się przekazania kwoty 20 tys. zł, preliminowanej na oddanie prezydenckiego

13. Projekt domu służbowego prezydenta. Zbiory rodziny Nowakowskich, przedruk w: M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci Białegostoku*, Białystok 2014, s. 66
The design of the president's official house. Nowakowski family collection, reprint in: M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci Białegostoku*, Białystok 2014, p. 66

domu w stanie surowym na inne cele, np. zatrudnienie bezrobotnych. Ostatecznie większością głosów radni zgodzili się na ujęcie w budżecie kwoty na budowę domu służbowego prezydenta⁵⁶. W tym samym wydaniu „Dziennik Białostocki” informował: „obecnie ze względów oszczędnościowych postanowiono wybudować dom do dyspozycji każdorazowego prezydenta. Toteż wydział techniczny Zarządu Miejskiego sporządził projekt budowy tego domu, który ma stać przy alei Kościałkowskiego, róg Waszyngtona”⁵⁷. Z kolei dnia 11 września 1936 r. „Dziennik Białostocki” podawał, że budowa domu służbowego ma się rozpocząć już w najbliższym tygodniu przy Alei Zyndrama-Kościałkowskiego⁵⁸. Wykonanie projektu przez Wydział Techniczny niejako anonimizuje jego autora. W zbiorach rodziny Nowakowskich zachował się rysunek projektowy domu służbowego z 1936 r.⁵⁹ (dzięki niemu wiadomo, że obecna forma architektoniczna domu odbiega od pierwowzoru) oraz zdjęcia obiektu (il. 13).

14. Willa przy ul. Akademickiej 26 – dom służbowy prezydenta miasta, stan obecny. Fot. W. Wróbel
The villa at Akademicka Street 26 – the official residence of the city president, current state.
Photo by W. Wróbel

Inwestycję realizowano nieco ponad rok i pod koniec września 1937 r. pisano w prasie, że dom służbowy prezydenta zostanie ukończony w listopadzie⁶⁰. W połowie października dziennikarz „Dziennika Białostockiego”, który wizytował obiekt przed jego ukończeniem, nazwał go „białym domem”, przekazując przy tym kilka istotnych szczegółów:

dojeżdżamy do miejskiego domu służbowego, w którym jeszcze w tym roku będzie wykończzone mieszkanie dla prezydenta miasta. Zewnętrzny wygląd domu nie osobliwy. Taki sobie zwykły, pospolity dom w nowoczesnym stylu, znacznie skromniejszy od sąsiadujących z nim domów mec. Otto i dr Lewitta. Kiedy mówiło się tyle i pisało o projekcie domu dla prezydenta miasta, odnosiło się wrażenie, że będzie to jakiś luksus ponad stan, jakaś wytworna i kosztowna rezydencja. Żartobliwa nazwa „białego domu” nie da się jednak usprawiedliwić ani zewnętrznym wyglądem, ani przeznaczeniem. Wchodzimy do wnętrza. Z klatki schodowej drzwi do holu, skąd przejścia na piętro i do sąsiednich parterowych trzech pokoiów. Całość: 7 pokoi, kuchnia, łazienka, centralne ogrzewanie i widok na bulwary. Poza tym nic szczególnego. Obok plac, na którym nie da się budować, bo na głębokości 5 metrów nie można doszukać się twardego oparcia dla fundamentów. Ten właśnie rogowy plac przy ul. Waszyngtona zamieniono na ogród warzywno-owocowy, który jest bodaj jedyną okrasą „białego domu”. Ogólny koszt budowy ustalono na 50 tys. zł⁶¹.

15. Tablica z 2004 r. upamiętniająca prezydenta miasta Seweryna Nowakowskiego, umieszczona na elewacji willi. Fot. W. Wróbel

A plaque from 2004 commemorating the city's president, Seweryn Nowakowski, placed on the facade of the villa. Photo by W. Wróbel

Wspomniany w tekście podmokły obszar zlokalizowany od strony zbiegu ul. Waszyngtona i Alei Zyndrama-Kościółkowskiego był pozostałością stawu, założonego przez Jana Klemensa Branickiego w XVIII w. Stanowił istotną przeszkodę inwestycyjną, a jego obszar został zabudowany dopiero po drugiej wojnie światowej na potrzeby przedszkola. Z cytowanego artykułu wynika, że ten fragment miejskiej własności przeznaczono na ogród będący częścią domu służbowego prezydenta. W ostatnich dniach listopada 1937 r. Rada Miejska wyraziła zgodę na oddanie domu do użytku Nowakowskiego, obiekt był już więc gotowy. Jednocześnie ustalono, że przedpokój i jeden z pokoi będą stanowić przestrzeń reprezentacyjną, toteż w budżecie miejskim przyznano kwoty na wyposażenie tych pomieszczeń. Wywołało to opór części opozycyjnych radnych, ale ostatecznie wyrażono zgodę na proponowany zakup⁶². Do końca roku trwało wyposażanie domu. Pod koniec 1937 r. prezydent wraz z rodziną wprowadził się do domu przy Alei Zyndrama-Kościółkowskiego, gdzie mieszkał i pracował do jesieni 1939 r.⁶³ Na przełomie września i października tego roku wyprowadził się z rodziną do sąsiedniego domu dr. Józefa Lewitta. Dnia 27 lub 28 października 1939 r. został aresztowany. Jego dalsze losy pozostają nieznane (symboliczną datę zgonu ustalono na rok 1940)⁶⁴.

Dom służbowy prezydenta uległ najpewniej w 1944 r. znacznemu uszkodzeniu – na zdjęciu lotniczym z września tego roku widać

16. Pomnik Seweryna Nowakowskiego, ustawiony na terenie plant, na wprost domu służbowego prezydenta miasta przy ul. Akademickiej 26. Fot. W. Wróbel

Monument to Seweryn Nowakowski, located on the premises of Planty park, opposite the official residence of the city's president at Akademicka Street 26. Photo by W. Wróbel

wypalone ruiny (il. 11). Po jego odbudowie⁶⁵ przez blisko dwie dekady dom służył jako siedziba rozgłośni Polskiego Radia Białostok. Obecnie, po gruntownym remoncie, budynek przeznaczono na potrzeby usług medycznych. W 2011 r. obiekt wpisano do rejestru zabytków województwa podlaskiego pod nr. A-342. Pierwotną funkcję oraz jego zasłużonego dla Białegostoku mieszkańca upamiętniono tablicą ulokowaną na jednej ze ścian willi⁶⁶, a w 2024 r. – pomnikiem Seweryna Nowakowskiego, ustawionym na terenie plant, *vis-à-vis* domu przy ul. Akademickiej 26 (il. 14–16).

DOM DR. JÓZEFA LEWITTA – AKADEMICKA 26A

Ostatnia z trzech omawianych posesji, dziś przy ul. Akademickiej 26a, nie została oznaczona na planie Białegostoku z 1937 r. Pozwala to na wniosek, że nie została wydzielona w 1933 r. w ramach porozumienia między Nowakowskim a spółdzielnią mieszkaniową, a jej wytyczenie było konsekwencją indywidualnych działań jej właściciela. Poszukiwania archiwalne pozwoliły ustalić, że dom przy ul. Akademickiej 26a należał do dr. Józefa Lewitta, który przez blisko dekadę pełnił funkcję naczelnika Wydziału Zdrowia i Opieki Społecznej białostockiego magistratu⁶⁷. Nie należał on do spółdzielni mieszkaniowej pracowników, dlatego wydzielenie nieruchomości przy Alei Zyndrama-Kościółkowskiego musiało nastąpić na zasadzie indywidualnych pertraktacji z władzami Białegostoku. Nie da się jednak wykluczyć, że jego zatrudnienie w strukturach władzy wykonawczej wpłynęło na pozytywne rozstrzygnięcia w tej sprawie, a jego inicjatywa wpisywała się w nowocześniejszą urzędniczą enklawę w śródmieściu.

Fakt przynależności domu przy ul. Akademickiej 26a do dr. Józefa Lewitta potwierdza notatka prasowa z października 1937 r. opisująca sąsiedni dom służbowy prezydenta miasta, w której wspomniano, że budynek ten jest „znacznie skromniejszy od sąsiadujących z nim domów mec. Otto i dr Lewitta”. Dodatkowo należy zwrócić uwagę, że Józef i Wanda Maria Lewittowie przy Alei Zyndrama-Kościółkowskiego 26/1 (numer przed 1939 r.) byli notowani w źródłach archiwalnych dopiero od 1937 r.⁶⁸, natomiast rok wcześniej mieszkali jeszcze przy ul. Kilińskiego 16 (a jeszcze wcześniej przy ul. Monopolowej 12). Wówczas zaciągnęli pożyczkę w Banku Gospodarstwa Krajowego, najprawdopodobniej na budowę własnego, omawianego tu domu⁶⁹ (choć zabezpieczeniem sumy była nieruchomość w Supraślu). Trzecia willa z zespołu przy ul. Akademickiej powstała więc najprawdopodobniej w latach 1936–1937⁷⁰. W aktach miejscowych notariuszy nie zachował się akt kupna-sprzedaży posesji, toteż należałoby założyć, że została ona przeznaczona pod prywatną inwestycję na zasadach analogicznych do przypadku Władysława Otta, tj. na prawie zabudowy (z zachowaniem praw do gruntu przez gminę). Nie wiadomo także, kto był projektantem domu przy ul. Akademickiej 26a.

Józef Lewitt urodził się w 1882 r. Dyplom lekarski uzyskał w Dorpacie w 1910 r., a dopiero na początku lat dwudziestych XX w. przyjechał do Białegostoku. W 1922 r. występował jako komisarz ekspozytury Naczelnego Nadzwyczajnego Komisarza do Walki z Epidemią, pracując w szpitalu zakaźnym i zajmując się organizacją szpitalnictwa na ziemiach wschodnich odrodzonej Polski⁷¹. Mieszkał

17. Willa przy ul. Akademickiej 26a – dom dr. Józefa Lewitta, stan obecny. Fot. W. Wróbel
Villa at Akademicka Street 26a – Dr. Józef Lewitt's house, current state. Photo by W. Wróbel

początkowo przy ul. Sienkiewicza 67, później przez wiele lat przy ul. Kilińskiego 16, gdzie prowadził swoją praktykę pulmonologiczną⁷². W 1924 r. pracował w Supraślu w Sanatorium „Srebrnego Krzyża” dla Piersiowo Chorych, gdzie był lekarzem naczelnym. Jako pierwszy zwracał uwagę na możliwości wykorzystania Supraśla w celach uzdrowiskowych⁷³. Posiadał w miasteczku nieruchomości, z których dwie sprzedał w 1937 r. na rzecz Towarzystwa Opieki nad Żydowskimi Sierotami, Dziećmi i Młodzieżą „Centos”. Był mocno związany z tą miejscowością, w której do dziś zachowała się nazwa ul. Lewitówka. W 1926 r. założył Towarzystwo Przeciwgruźliczne [!] w Białymstoku⁷⁴.

W latach 1938–1939 książki telefoniczne notują w domu Lewittów lokatora, dr. Piotra Korszyńskiego, ordynatora pobliskiego Szpitala Świętego Rocha⁷⁵.

Dom został znacznie uszkodzony w czasie drugiej wojny światowej, co potwierdza zdjęcie lotnicze z 1944 r. Nieruchomość uznano za mienie opuszczone⁷⁶. W 1944 r. dr Lewitt mieszkał w Elblągu, gdzie zmarł w 1953 r. Wcześniej, w 1951 r., w Elblągu zmarła jego żona Wanda Maria. Dom odbudowano po 1944 r. Służył celom mieszkaniowym i usługowym, a obecnie – po gruntownym remoncie – także gastronomicznym (il. 17).

PODSUMOWANIE

Badania historyczne pozwoliły stwierdzić, że zespół trzech modernistycznych willi, położonych dziś przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a, został zbudowany w latach 1934–1937. Rozpoznanie okoliczności ich powstania udowodniło, że nie były one efektem jednej, wspólnej inicjatywy inwestycyjnej, ale wzniesiono je w odmiennych okolicznościach. Pierwsza, pod nr. 24, została zbudowana w ramach działalności spółdzielni mieszkaniowej, druga, pod nr. 26, była inwestycją miejską, trzecia zaś, pod nr. 26a, stanowiła inicjatywę prywatną. Wspólnym ich mianownikiem był fakt zatrudnienia ich właścicieli oraz użytkowników w strukturach magistratu.

Wskazanie lokalizacji domów nr 24 i 26 wynikało z istnienia w tym kwartale historycznie uwarunkowanej własności miejskiej, której część magistrat przeznaczył na budownictwo spółdzielcze na zasadach prawa zabudowy jeszcze przed powstaniem koncepcji dzielnicy reprezentacyjnej. Jednak we właściwą fazę realizacji inwestycje spółdzielcze weszły dopiero za sprawą działalności Seweryna Nowakowskiego, chociaż ich efekty były dość skromne, tj. w postaci willi Władysława Leszka Otta przy ul. Akademickiej 24. Drugiej posesji nie zdołano spożytkować na budownictwo spółdzielcze, toteż wykorzystano ją na potrzeby domu służbowego prezydenta. Odbyło się to już jakiś czas po powstaniu idei dzielnicy reprezentacyjnej i oddaniu do użytku plant, będących efektem działalności Nowakowskiego. Nie powinno więc ulegać wątpliwości, że wybór lokalizacji willi, abstrahując od praw własnościowych, był niejako wyrazem uznania dla prezydenta miasta za jego dotychczasowe zasługi na rzecz rozwoju Białegostoku. Dawało mu możliwość mieszkania w sąsiedztwie plant, będących z pewnością najbardziej efektywnym z jego pomysłów, dającym białostoczanom poczucie realnej zmiany miasta na lepsze (warto podkreślić, że willę zlokalizowano tuż przy bulwarach, ale jej sąsiedztwo nie należało do prestiżowych – na zachód i północ od niej rozciągały się chaotycznie zabudowane przestrzenie dzielnicy Piaski, zamieszkałe głównie przez ubogą ludność żydowską i uchodzące za kwartały szczególnie niebezpieczne). Biorąc pod uwagę chronologię powstawania zespołu, dom przy ul. Akademickiej 26a został zbudowany jako ostatni, dlatego jego właściciel rozumiał znaczenie wybranej lokalizacji. Należy więc uznać, że dom dr. Lewitta uzewnętrzniał jego pozycję społeczną oraz potwierdzał przynależność do elitarnego grona, mieszkającego i pracującego w sąsiedztwie miejskich plant i w obrębie dzielnicy reprezentacyjnej.

Dzięki trzem realizacjom architektonicznym uformowała się enklawa nowoczesnych domów należących do magistrackich urzędników, która – przy wykorzystaniu niezagospodarowanej dotychczas przestrzeni – świetnie uzupełniała i rozwijała koncepcję dzielnicy reprezentacyjnej, podkreślając tym samym jej znaczenie w tworzeniu obrazu modernizowanego i europeizowanego miasta, którym w latach trzydziestych XX w., głównie za sprawą działalności Seweryna Nowakowskiego, stawał się Białystok.

Przedstawiona wyżej analiza historyczna trzech modernistycznych willi potwierdza także wstępną konstatację o pozytywnym i stymulującym wpływie powstania dzielnicy reprezentacyjnej na jej bezpośrednie otoczenie. Warto bowiem zwrócić uwagę, że domy przy ul. Akademickiej 24, 26 i 26a nie są jedynymi tego typu

obiektami, które wzniesiono przed 1939 r. w sąsiedztwie dzielnicy. Do dziś przykładów tego typu budynków zachowało się niewiele, a jak wskazują prowadzone badania, było ich z pewnością więcej. Współcześnie do grona obiektów, które można wpisać w kontekst oddziaływania dzielnicy reprezentacyjnej na otoczenie, oraz jednocześnie niejako poszerzających ją o nowe komponenty, należą m.in. willa przy ul. Świętojańskiej 17/1, wzniesiona między 1934 a 1937 r. przez Antoniego Choroszuchę, naczelnika Wydziału Technicznego magistratu⁷⁷, willa przy ul. Mickiewicza 11 projektu Rudolfa Macury, zbudowana w latach 1933–1934 przez Stanisława Beldowskiego, ordynatora Szpitala Miejskiego⁷⁸ (na tyle prestiżowa, że mieszkał tu Seweryn Nowakowski z rodziną), modernistyczny dom wielorodzinny Marii Druckiej-Lubeckiej zbudowany w latach 1937–1938 przy ul. Branickiego 1⁷⁹, zespół dwóch kamienic przy ul. Kilińskiego 7 i 7/1 wzniesionych według projektu arch. Szymona Pappęgo przez Ajzyka Szałmuka i Józefa Kupferberga⁸⁰ oraz zbudowana w latach 1938–1939 przy ul. Piwnej willa Stefana Fricka, sędziego śledczego⁸¹. Wreszcie *last but not least* zespół trzech willi przy obecnej ul. Akademickiej 24, 26 i 26a.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych

Bank Gospodarstwa Krajowego, sygn. 1758, 1951.

Rada Spółdzielcza w Warszawie, sygn. 1008.

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Roskie, sygn. 82.

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Akta Miasta Białegostoku, sygn. 138.

Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 12, 14, 18, 32, 43, 46, 48.

Akta Notariusza S. Bednarskiego w Białymstoku, sygn. 24.

Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 17, 23, 33, 41.

Akta Notariusza W. Szczepińskiego w Białymstoku, sygn. 8, 11.

Akta Notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 11, 14.

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej pw. Wniebowzięcia NMP w Białymstoku, sygn. 28.

Okręgowy Urząd Likwidacyjny, sygn. 149.

Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 5517.

Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 19.

Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie, sygn. 100.

Urząd Wojewódzki Białostocki 1944–1950, sygn. 1873.

Zbiór Kartograficzny, sygn. 121/46, 2/1/2024.

Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim

Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Jakuba w Piotrkowie, sygn. 10, nr 715.

Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie
f. 154, op. 3, d. 453, 472.

Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie
f. 127, op. 1, d. 40, k. 1.

Źródła prasowe i drukowane

- „Białostocki Dziennik Wojewódzki” 1933, nr 8.
3 okazałe budowle powstaną w tym roku w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 2.03.1939, nr 60.
Budowa domu służbowego, „Dziennik Białostocki” 11.09.1936, nr 253.
Czterogodzinny przegląd miejskich inwestycji II, „Dziennik Białostocki” 17.10.1937, nr 288.
Do walki z klęską narodową! Towarzystwo Przeciwgruźliczne w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 17.04.1926, nr 107.
Dom do użytku prezydenta miasta, „Dziennik Białostocki” 1.09.1936, nr 243.
Dyskusja nad budżetem dodatkowym na poniedziałkowym posiedzeniu Rady Miejskiej, „Dziennik Białostocki” 22.12.1937, nr 354.
Dzielnica reprezentacyjna w Białymstoku. Dziś rozpoczęcie robót na terenie parku wojewódzkiego, „Dziennik Białostocki” 11.04.1933, nr 101.
Dzielnica reprezentacyjna, „Reflektor” 10.04.1933, nr 11.
Głód mieszkaniowy w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 7.01.1938, nr 7.
Głód mieszkaniowy w Białymstoku, „Fama” 31.12.1937, nr 8.
Księga adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, rzemiosł i rolnictwa 1930, Warszawa 1930.
Księga adresowa Polski: przemysłu, handlu, finansów, szkolnictwa i wolnych zawodów. Rok 1937, Warszawa [1937].
Księga adresowo-handlowa m. Białegostoku na 1932/1933 rok, oprac. F. Rotmański, Białystok 1932.
Minister dr W. Chodźko w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 16.07.1922, nr 1562.
Minister Kościatkowski – honorowym obywatelem m. Białegostoku, „Dziennik Białostocki” 21.09.1934, nr 262.
N.N.K. w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 23.07.1922, nr 164.
Nowa era Białegostoku. Wspaniałe wyniki pracy nad europeizacją miasta, „Dziennik Białostocki” 26.10.1933, nr 297.
Obwieszczenie, „Dziennik Białostocki” 24.09.1928, nr 265.
Obwieszczenie, „Dziennik Białostocki” 14.04.1932, nr 102.
Przekrój tygodnia białostockiego, „Tempo” 31.05.1937, nr 16.
Przybycie do Białegostoku delegata Ligi Narodów, „Dziennik Białostocki” 5.09.1922, nr 200.
Rada Miejska jednomyślnie opowiedziała się za dotychczasowym herbem miasta. Nieme posiedzenie radnych Białegostoku, „Dziennik Białostocki” 24.11.1937, nr 326.
Rozwiązanie Rady Miejskiej, „Dziennik Białostocki” 31.07.1932, nr 210.
Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na 1936 r., Warszawa 1936.

- Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na 1938 r.*, Warszawa 1938.
- Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na 1934 r.*, Warszawa 1934.
- Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na rok 1932/1933*, Warszawa 1932.
- Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m. st. Warszawy) na 1939 r.*, Warszawa 1939.
- Tegoroczne inwestycje miejskie w Białymstoku, cz. II (dokończenie)*, „Dziennik Białostocki” 28.09.1937, nr 269.
- Wczorajsze posiedzenie Rady Miejskiej*, „Dziennik Białostocki” 21.12.1937, nr 353.
- Z posiedzenia Rady Miejskiej*, „Dziennik Białostocki” 1.09.1936, nr 243.

Opracowania

- Architektura międzywojenna w Białymstoku*, oprac. I. Górską, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, K. Niedźwiedzka, M. Wróbel, W. Wróbel, Białystok 2025.
- Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., Kucharczyk K., *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego. Stan z 1998 r.*, t. 1, Białystok 2000.
- Dąbrowski S., *Teatr hetmański w Białymstoku w XVIII wieku*, Białystok 1938.
- Dolistowska M., *Park Stary w Białymstoku – ewolucja formy a przeobrażenia tożsamości miejsca*, [w:] *Park miejski – znaczenie w przestrzeni zurbanizowanej*, red. K. Hodor, K. Łakomy, Kraków 2016.
- Dolistowska M., *Rozwój zabudowy ulicy Świętojańskiej w 2. poł. XIX wieku i w 1. poł. wieku XX*, [w:] *Ochrona reliktów urbanistycznych Białegostoku*, red. A. Turecki, Białystok 1996.
- Dolistowska M., *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, wyd. 2, Białystok 2018.
- Dolistowska M., *Zespół budynków rządowych w Białymstoku. Projekty (1925–1928) a realizacja*, „Białostocczyzna” 1994, z. 3.
- Katalog białostockich pomników, tablic pamiątkowych i miejsc pamięci narodowej*, oprac. M. Kietliński, J. Koller-Szumską, A. Pieciul, S. Wicher, Białystok 2015.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12, *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 2: *Miasto Białystok*, red. M. Zgliński, A. Oleńska, oprac. autorskie K. Kolendo-Korczak i in., Warszawa 2015.
- Kietliński M., *Białostocki Instytut Panien Szlacheckich (1841–1918)*, „Białostocczyzna” 1998, z. 3.
- Kietliński M., Lechowski A., *Prezydenci Białegostoku*, Białystok 2014.
- Lechowski A., *W wolnym Białymstoku 1919–1939*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. nauk. A.C. Dobroński, wyd. 2, Białystok 2021.
- Maroszek J., *Monografia miasta i gminy Supraśl*, Supraśl 2013.
- Nieciecki J., *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7.
- Ogrody i parki Białegostoku*, oprac. I. Górską, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryżewski, K. Stetkiewicz, W. Wróbel, Białystok 2021.
- Poskrobko J., *Planty Stanisława Grali*, „Białostocczyzna” 1988, nr 4.

- Pszczółkowski M., *Architektura użyteczności publicznej II Rzeczypospolitej 1918–1939. Funkcja*, Łódź 2015.
- Samarski B., *Teatr Miejski w Białymstoku. Od idei do realizacji*, „Rocznik Białostocki” 2016, t. 20.
- Seweryn Nowakowski. *Zaginiony prezydent Białegostoku. Katalog wystawy listopad 2019 – luty 2020*, [Białystok 2019].
- Snopek M., Szkudlarek M., *Mieczysław Danowski (1909–1979)*, „Medyk Białostocki” 2013, nr 1.
- Sokół Z., *Dzieje bibliotek w Białymstoku (od XVIII wieku do 1939 roku)*, Białystok 1999.
- Sokół Z., Echeński Filip, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement*, Warszawa 1986.
- Sopek M., Szkudlarek M., *Stanisław Bełdowski (1892–1914)*, „Medyk Białostocki” 2011, nr 3.
- Śliwowska H., Wędrawski K., *Ogrody jordanowskie*, Warszawa 1937.
- Wicher S., *Białostocka architektura modernizmu*, red. K. Niziołek, Białystok 2013, https://www.academia.edu/12126494/Bia%C5%82ostocka_architektura_modernizmu_tekst_S_Wicher_foto_M_Onufryjuk_redakcja_K_Nizio%C5%82ek.
- Wicher S., *Rudolf Macura (1886–1940). Portret architekta niestrudzonego*, Białystok 2020.
- Wróbel W., *Dzieje budowy gmachów Sądu Okręgowego w Białymstoku*, [w:] K.P. Fiedorczyk, K. Niewiński, W. Wróbel, *Z dziejów Sądu Okręgowego w Białymstoku*, Białystok 2019.
- Wróbel W., *Hale targowe międzywojennego Białegostoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2023, nr 29.
- Wróbel W., *Kilińskiego. Historia jednej ulicy*, Białystok 2016.
- Wróbel W., *Piaski. Opowieści z przeszłości dzielnicy*, Białystok 2024.
- Wróbel W., *Świętojańska. Historia jednej ulicy*, Białystok 2018.
- Wróbel W., *Ul. Marii Skłodowskiej-Curie 24. Tu mieszkał sędzia śledczy Stefan Frick*, „Kurier Poranny” 21.12.2014, <https://poranny.pl/ul-marii-sklodowskiej-curie-24-tu-mieszkal-sedzia-sledczy-stefan-frick/ar/4935403>.
- Wróbel W., *Wodociągi i kanalizacja Białegostoku od czasów najdawniejszych do 2015 roku*, Białystok 2015.

PRZYPISY

- ¹ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, wyd. 2, Białystok 2018, s. 279–295.
- ² Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie, f. 154, op. 3, d. 453 oraz d. 472; M. Dolistowska, *Zespół budynków rządowych w Białymstoku. Projekty (1925–1928) a realizacja*, „Białostoczczyzna” 1994, nr 3, s. 64–70; M. Pszczółkowski, *Architektura użyteczności publicznej II Rzeczypospolitej 1918–1939. Funkcja*, Łódź 2015, s. 66–67, 71–72; M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta...*, s. 283–287; W. Wróbel, *Świętojańska. Historia jednej ulicy*, Białystok 2018, s. 315–320; tenże, *Dzieje budowy gmachów Sądu Okręgowego w Białymstoku*, [w:] K.P. Fiedorczyk, K. Niewiński, W. Wróbel, *Z dziejów Sądu Okręgowego w Białymstoku*, Białystok 2019, s. 93–113; *Architektura międzywojenna w Białymstoku*, oprac. I. Górską, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, K. Niedźwiedzka, M. Wróbel, W. Wróbel, Białystok 2025, s. 63–80, 86–97.
- ³ M. Dolistowska, *Rozwój zabudowy ulicy Świętojańskiej w 2. poł. XIX wieku i w 1. poł. wieku XX*, [w:] *Ochrona relikwii urbanistycznych Białegostoku*, red. A. Turecki, Białystok 1996, s. 73–92; M. Dolistowska,

- W poszukiwaniu tożsamości miasta..., s. 279–283; W. Wróbel, *Świętojańska...*, s. 325–341 (nowa interpretacja chronologii budowy kolonii urzędniczej); *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 544–560.
- ⁴ E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego. Stan z 1998 r.*, t. 1, Białystok 2000, s. 37–38; M. Dolistowska, *Park Stary w Białymstoku – ewolucja formy a przeobrażenia tożsamości miejsca*, [w:] *Park miejski – znaczenie w przestrzeni zurbanizowanej*, red. K. Hodor, K. Łakomy, Kraków 2016, s. 17–32; B. Samarski, *Teatr Miejski w Białymstoku. Od idei do realizacji*, „Rocznik Białostocki” 2016, t. 20, s. 131–156; *Ogrody i parki Białegostoku*, oprac. I. Górską, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawłata, G. Ryżewski, K. Stetkiewicz, W. Wróbel, Białystok 2021, s. 271–316; *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 49–62.
- ⁵ J. Poskrobko, *Planty Stanisława Grali*, „Białostocczyzna” 1988, nr 4, s. 21–24; M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta...*, s. 287–288; *Ogrody i parki Białegostoku...*, s. 317–399.
- ⁶ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta...*, s. 295.
- ⁷ Zwracam uwagę na składane w 1926 r. wstępne propozycje ulokowania obu gmachów na terenach nieużytków przynależnych do Urzędu Wojewódzkiego, a więc na obszarze późniejszych plant. Z pomysłu tego zrezygnowano z powodów technicznych (płytko występujące wody gruntowe), natomiast ostateczny wybór miejsca realizacji obu inwestycji podyktowany był nie tylko względami technicznymi, ale też prawnymi – cały teren u zbiegu ulic Mickiewicza i Świętojańskiej stanowił własność Skarbu Państwa, co znacząco ułatwiało cały proces inwestycyjny. Oczywiście sąsiedztwo z Urzędem Wojewódzkim i budowaną od 1921 r. kolonią urzędniczą było równie istotne. Niemniej działania związane z budową obu gmachów nie wynikały z rzeczywistnienia idei dzielnicy reprezentacyjnej, ale możliwości wykorzystania niezagospodarowanych terenów będących własnością rządową. Ich istnienie stanowiło podstawę późniejszego rozwoju dzielnicy. O budowie siedziby sądów, w tym o przygotowaniach do inwestycji i propozycjach jej lokalizacji, szerzej: W. Wróbel, *Dzieje budowy...*, s. 101–104.
- ⁸ *Dzielnica reprezentacyjna*, „Reflektor” 10.04.1933, nr 11, s. 3.
- ⁹ Tamże.
- ¹⁰ *Dzielnica reprezentacyjna w Białymstoku. Dziś rozpoczęcie robót na terenie parku wojewódzkiego*, „Dziennik Białostocki” 11.04.1933, nr 101, s. 6.
- ¹¹ *Nowa era Białegostoku. Wspaniałe wyniki pracy nad europeizacją miasta*, „Dziennik Białostocki” 26.10.1933, nr 297, s. 3.
- ¹² M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci Białegostoku*, Białystok 2014, s. 60–61.
- ¹³ H. Śliwowska, K. Wędrowski, *Ogrody jordanowskie*, Warszawa 1937, s. 106; *Ogrody i parki Białegostoku...*, s. 401.
- ¹⁴ W. Wróbel, *Hale targowe międzywojennego Białegostoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2023, z. 29, s. 73–119.
- ¹⁵ W. Wróbel, *Wodociągi i kanalizacja Białegostoku od czasów najdawniejszych do 2015 roku*, Białystok 2015, s. 165–182.
- ¹⁶ Temat ten nie był do tej pory badany. W archiwum zakładowym Wodociągów Białostockich zachowała się część dokumentacji projektu regulacji rzeki Białej (*Plan sytuacyjny przeglądowy doliny rzeki, Plan sytuacyjny szczegółowy Km12.275–Km13.700, Plan sytuacyjny szczegółowy Km13.700–Km15.721, Plan sytuacyjny szczegółowy Km.15.721–Km.16.720*) z lat 1935–1936 autorstwa Józefa Nowickiego, sygnowana pieczętami Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego, Wydziału Rolnictwa i Reform Rolnych – Oddziału wodno-melioracyjnego.
- ¹⁷ Przykładem może być fragment tzw. kolonii kolejarskiej na terenie rozparcelowanego majątku państwowego Marczyk, który posiadał szczegółowy plan zabudowania zatwierdzony przez Ministra Spraw Wewnętrznych 13 maja 1933 r. Szerzej: *Architektura międzywojenna...*, s. 475–477.
- ¹⁸ *3 okazałe budowle powstaną w tym roku w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki” 2.03.1939, nr 60, s. 5.
- ¹⁹ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta...*, s. 279; S. Wicher, *Białostocka architektura modernizmu*, red. K. Niziołek, Białystok 2013, https://www.academia.edu/12126494/Bia%C5%82ostocka_architektura_modernizmu_tekst_S_Wicher_foto_M_Onufryjuk_redakcja_K_Nizio%C5%82ek (zob. też: *Dom służbowy prezydenta Białegostoku, ul. Akademicka 26*, <https://modernizm.uwb.edu.pl/obiekty-a-z/item/77-dom-sluzbowy-prezydenta-bialestoku-ul-akademicka-26> [dostęp: 12.07.2025]); Seweryn Nowakowski. *Zaginiony prezydent Białegostoku. Katalog wystawy listopad 2019–luty 2020*, [Białystok 2019].

- 20 Brak wiedzy o historii tych budynków dobrze ukazuje *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12, *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 2: *Miasto Białystok*, red. M. Zgliński, A. Oleńska, oprac. autorskie K. Kolendo-Korczak i in., Warszawa 2015, s. 165. Tematem tym zająłem się dopiero w 2024 r. podczas opracowywania katalogu architektury międzywojennej w Białymstoku na zlecenie Miejskiego Konserwatora Zabytków. *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 225–241.
- 21 Ulica Piwna, obecnie Skłodowskiej-Curie, na odcinku między ul. Waszyngtona i Aleją, obecnie Plac Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, przechodziła w Rynek Rybny, który nie zachował się do dziś w przestrzeni Białegostoku.
- 22 J. Nieciecki, *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7, s. 48–59.
- 23 AGAD, Archiwum Roskie, sygn. 82, k. 72–72v.
- 24 S. Dąbrowski, *Teatr hetmański w Białymstoku w XVIII wieku*, Białystok 1938; *Ogrody i parki w Białymstoku...*, s. 318–319 (w kontekście badań archeologicznych przeprowadzonych w 2014 r. w poszukiwaniu relikwów operhausu).
- 25 M. Kietliński, *Białostocki Instytut Panien Szlacheckich (1841–1918)*, „Białostocczyzna” 1998, z. 3, s. 31–37.
- 26 Akt ten zachował się w licznych odpisach dołączonych do aktów kupna-sprzedaży gruntów przekazanych w 1839 r. na rzecz miasta. O kształtowaniu się dzielnicy Piaski w obrębie dawnego małego Zwierzynca Jeleni szerzej: W. Wróbel, *Piaski. Opowieści z przeszłości dzielnicy*, Białystok 2024, s. 43–62, 106–129.
- 27 Kopie protokołu posiedzenia Rady Miasta wraz z uchwałą o wyprzedaży gruntów zachowały się w dość licznych odpisach dołączonych do poszczególnych transakcji nabycia miejskich parcel. Przykładowo: Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 19, k. 242–243v.
- 28 APB, Zbiór Kartograficzny, sygn. 2/1/2024. Nie znałem go, kiedy przygotowywałem monografię *Piaski...*
- 29 Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie, f. 127, op. 1, d. 40, k. 1.
- 30 APB, Towarzystwo Kredytowe Miejskie Białostockie, sygn. 100; W. Wróbel, *Piaski...*, s. 239–250.
- 31 *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 14.04.1932, nr 102, s. 6.
- 32 Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Rada Spółdzielcza w Warszawie, sygn. 1008, k. nlb. (wszystkie informacje dotyczące działalności spółdzielni cytowane w niniejszym artykule pochodzą z tej jednostki i nie będą oznaczane przypisami).
- 33 *Rozwiązanie Rady Miejskiej*, „Dziennik Białostocki” 31.07.1932, nr 210, s. 6; M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci Białegostoku...*, s. 55–56; A. Lechowski, *W wolnym Białymstoku 1919–1939*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. nauk. A.C. Dobroński, wyd. 2, Białystok 2021, s. 254.
- 34 APB, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 41, nr 1529–1531.
- 35 *Obwieszczenie*, „Dziennik Białostocki” 24.09.1928, nr 265, s. 4.
- 36 „Białostocki Dziennik Wojewódzki” 1933, nr 8, s. 169.
- 37 Tamże.
- 38 Również na planie z lat 50. XX w. oznaczono je jako „fundamenty” (APB, Zbiór Kartograficzny, sygn. 121/46).
- 39 Z. Sokół, *Echeński Filip*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement*, Warszawa 1986, s. 52; Z. Sokół, *Dzieje bibliotek w Białymstoku (od XVIII wieku do 1939 roku)*, Białystok 1999, s. 47, przyp. 21.
- 40 APB, Akta Notariusza S. Bednarskiego w Białymstoku, sygn. 24, nr 552–562, 1682–1700; APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 32, nr 1832; tamże, sygn. 43, nr 1291 (w 1931 r. wraz z Ryszardem Gołębiewskim, Alfredem Neumannem, Wacławem Sochoniem, Józefem Pileckim, Ludwikiem Knapem i Feliksem Łapińskim poświadczał swój podpis pod statutem Związku Zawodowego Pracowników Miejskich Miasta Białegostoku); *Księga adresowo-handlowa m. Białegostoku na 1932/1933 rok*, oprac. F. Rotmański, Białystok 1932, s. 8.
- 41 APB, Akta Notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 11, nr 2049. Dnia 18 grudnia 1934 r. Filip Echeński (ul. Podleśna 10), Wanda Janczałkova (ul. Pierackiego 34), Józef Zeligman (ul. Kilińskiego 2) i Bogdan Miller (ul. Sienkiewicza 40) dokonali aktu obliżu w księdze hipotecznej nr 2064, czyli księdze nieruchomości przy ul. Podleśnej przekazanej spółdzielni przez Seweryna Nowakowskiego, na rzecz Państwowego Funduszu Budowlanego Banku Gospodarstwa

- Krajowego w sumie 3 tys. zł. Kolejny oblig został zapisany w tej księdze w 1935 r. (APB, Akta Notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 14, nr 330). Niewątpliwie działania te wiązały się z uzyskaniem środków na budowę domu przy ul. Podleśnej 10.
- ⁴² Jeszcze w 1933 r. mieszkał przy ul. Warszawskiej 38. Począwszy od 1934 r., występuje pod adresem Al. M. Zyndrama-Kościalkowskiego, np. APB, Akta Notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 11, nr 2065–2066.
- ⁴³ Minister Kościalkowski – honorowym obywatelem m. Białegostoku, „Dziennik Białostocki” 21.09.1934, nr 262, s. 6.
- ⁴⁴ *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy) na rok 1932/1933*, Warszawa 1932, s. 7; *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy) na 1936 r.*, Warszawa 1936, s. 671; *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy) na 1938 r.*, Warszawa 1938, s. 788; *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy) na 1939 r.*, Warszawa 1939, s. 885.
- ⁴⁵ Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Jakuba w Piotrkowie, sygn. 10, nr 715.
- ⁴⁶ APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 12, nr 622; tamże, sygn. 14, nr 3675.
- ⁴⁷ APB, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej pw. Wniebowzięcia NMP w Białymstoku, sygn. 28, nr 60 (1921 r.).
- ⁴⁸ APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 18, nr 4066.
- ⁴⁹ APB, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 17, nr 2395.
- ⁵⁰ APB, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 23, nr 381, 392; *Księga adresowo-handlowa...*, s. 29.
- ⁵¹ APB, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 5517.
- ⁵² M. Snopek, M. Szkudlarek, *Mieczysław Danowski (1909–1979)*, „Medyk Białostocki” 2013, nr 1, s. 27.
- ⁵³ Jak wspominał w 1995 r. syn Seweryna, Jerzy: „Ojciec z wojewodą Marianem Zyndramem-Kościalkowskim byli w bardzo dobrej komitywie. Kościalkowski widział, że coś się w mieście zaczęło robić, w końcu on też miał ambicje, żeby Białystok nie był taki prowincjonalny. W wyniku tej współpracy powstał bulwar wzdłuż ulicy Legionów [tj. Legionowej – przyp. W.W.] i dalej wzdłuż ulicy, która, jak ja mieszkalem, to nazywała się Zyndrama-Kościalkowskiego, a teraz Akademicka, aż do Świętojańskiej. Ojciec tak to sobie planował. Miał na tyle szczęście, że kiedy potrzebował fachowca zajmującego się zielenią, to znalazł się pan Stanisław Grala [...]. Po okresie próbnym mianował go kierownikiem plantacji miejskiej, no i on pokazał naprawdę wysoką klasę. Rzeczywiście zrobił piękne bulwary i klomby. To były dywany, to był Luwr, to zupełnie było coś innego niż dziś” (M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci...*, s. 71).
- ⁵⁴ APB, Akta Notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 46, nr 1231, 1531; tamże, sygn. 48, nr 378.
- ⁵⁵ *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy) na 1934 r.*, Warszawa 1934, s. 53; M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci...*, s. 69.
- ⁵⁶ *Z posiedzenia Rady Miejskiej*, „Dziennik Białostocki” 1.09.1936, nr 243, s. 6.
- ⁵⁷ *Dom do użytku prezydenta miasta*, „Dziennik Białostocki” 1.09.1936, nr 243, s. 6.
- ⁵⁸ *Budowa domu służbowego*, „Dziennik Białostocki” 11.09.1936, nr 253, s. 6.
- ⁵⁹ Przedruk: M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci...*, s. 66.
- ⁶⁰ *Tegoroczne inwestycje miejskie w Białymstoku, cz. II (dokończenie)*, „Dziennik Białostocki” 28.09.1937, nr 269, s. 6.
- ⁶¹ *Czterogodzinny przegląd miejskich inwestycji II*, „Dziennik Białostocki” 17.10.1937, nr 288, s. 6.
- ⁶² *Rada Miejska jednomyślnie opowiedziała się za dotychczasowym herbem miasta. Nieme posiedzenie radnych Białegostoku*, „Dziennik Białostocki” 24.11.1937, nr 326, s. 6; *Wczorajsze posiedzenie Rady Miejskiej*, „Dziennik Białostocki” 21.12.1937, nr 353, s. 6; *Dyskusja nad budżetem dodatkowym na poniedziałkowym posiedzeniu Rady Miejskiej*, „Dziennik Białostocki” 22.12.1937, nr 354, s. 6.
- ⁶³ W zbiorach rodziny Nowakowskich zachowało się zdjęcie z wnętrza domu służbowego z okresu tuż po przeprowadzce: *Seweryn Nowakowski. Zaginiony prezydent...*, s. nlb.
- ⁶⁴ M. Kietliński, A. Lechowski, *Prezydenci...*, s. 71.
- ⁶⁵ W 1950 r. dom był już odbudowany. W styczniu tego roku projekt jego skanalizowania wykonał H.A. Studniarek (APB, Urząd Wojewódzki Białostocki 1944–1950, sygn. 1873).

- ⁶⁶ *Katalog białostockich pomników, tablic pamiątkowych i miejsc pamięci narodowej*, oprac. M. Kietliński, J. Koller-Szumski, A. Pieciul, S. Wicher, Białystok 2015, s. 36–37.
- ⁶⁷ *Księga adresowo-handlowa...*, s. 10, 64; *Spis abonentów 1938...*, s. 787; *Spis abonentów 1939...*, s. 884.
- ⁶⁸ APB, Akta Notariusza W. Szczepińskiego w Białymstoku, sygn. 11, nr 767.
- ⁶⁹ Tamże, sygn. 8, nr 663.
- ⁷⁰ Być może dom dr. Lewitta był budowany już we wrześniu 1936 r. i to on został przedstawiony na projekcie domu służbowego prezydenta miasta jako sąsiedni budynek.
- ⁷¹ Minister dr W. Chodźko w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 16.07.1922, nr 156, s. 2; Przybycie do Białegostoku delegata Ligi Narodów, „Dziennik Białostocki” 5.09.1922, nr 200, s. 2; N.N.K. w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 23.07.1922, nr 164, s. 2 (tu jako okręgowy inspektor NNK w Białymstoku).
- ⁷² *Księga adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, rzemiosł i rolnictwa 1930*, Warszawa 1930, s. 94; *Spis abonentów 1932/1933...*, Warszawa 1932, s. 44; *Księga adresowa Polski: przemysłu, handlu, finansów, szkolnictwa i wolnych zawodów. Rok 1937*, Warszawa [1937], s. 1095.
- ⁷³ J. Maroszek, *Monografia miasta i gminy Supraśl*, Supraśl 2013, s. 342.
- ⁷⁴ Do walki z klęską narodową! Towarzystwo Przeciwwgruźliczne w Białymstoku, „Dziennik Białostocki” 17.04.1926, nr 107, s. 4.
- ⁷⁵ *Spis abonentów 1938...*, s. 787; *Spis abonentów 1939...*, s. 883.
- ⁷⁶ APB, Okręgowy Urząd Likwidacyjny, sygn. 149, k. 38.
- ⁷⁷ APB, Akta Notariusza S. Jankowskiego w Białymstoku, sygn. 33, nr 3050; W. Wróbel, *Świętojańska...*, s. 153–178; *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 539–541.
- ⁷⁸ AAN, Bank Gospodarstwa Krajowego, sygn. 1758; W. Wróbel, *Świętojańska...*, s. 114–117; S. Wicher, *Rudolf Macura (1886–1940). Portret architekta niestrudzonego*, Białystok 2020, s. 437–443; *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 369–377. O Beldowskim: M. Sopek, M. Szkudlarek, *Stanisław Beldowski (1892–1914)*, „Medyk Białostocki” 2011, nr 3, s. 23.
- ⁷⁹ *Głód mieszkaniowy w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki” 7.01.1938, nr 7, s. 6; *Głód mieszkaniowy w Białymstoku*, „Fama” 31.12.1937, nr 8, s. 6; *Przekrój tygodnia białostockiego*, „Tempo” 31.05.1937, nr 16, s. 2; *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 271–279.
- ⁸⁰ AAN, Bank Gospodarstwa Krajowego, sygn. 1951; W. Wróbel, *Kilińskiego. Historia jednej ulicy*, Białystok 2016, s. 195–201; *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 331–334.
- ⁸¹ W. Wróbel, *Ul. Marii Skłodowskiej-Curie 24. Tu mieszkał sędzia śledczy Stefan Frick*, „Kurier Poranny” 21.12.2014, <https://poranny.pl/ul-marii-sklodowskiejcurie-24-tu-mieszkal-sedzia-sledczy-stefan-frick/ar/4935403> [dostęp: 10.07.2025]; *Architektura międzywojenna w Białymstoku...*, s. 495–501.

A COMPLEX OF MODERNIST VILLAS AT 24, 26, AND 26A AKADEMICKA STREET – AN UNDERRATED PART OF THE REPRESENTATIVE DISTRICT OF INTERWAR BIAŁYSTOK

The modern representative district, conceptualized by engineer Jarosław Girin, was realized in the 1930s thanks to the personal involvement of Seweryn Nowakowski, first a government commissioner and from 1934 the city's mayor, and initially with the cooperation of Marian Zyndram-Kościałkowski, the Białystok Voivode. District became a modern space, connecting various public facilities located in the city center through plantations and boulevards. The investment, that was a part of a broad-based action of modernization and Europeanization of the city, significantly improved the aesthetics and functionality of prewar Białystok. Until now, historical research has overlooked the impact of the establishment of the representative district on the immediately adjacent areas. The aim of this article is to discuss the history of the complex of three modernist villas built in the years 1934–1937 on Akademicka Street 24, 26 and 26a, which were adjacent the boulevards, as well as an attempt to determine their place in the process of creating and developing a representative district in interwar Białystok.